

ƏRUVƏZNLİ ŞEİR TARİXİMİZDƏ NƏSİMİNİN YERİ



Tərən QULİYEV,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Ən gecə XIII əsrdən etibarən artıq anadilli poeziyamız əruzvəznlı şeir sisteminə qədəm qoyur. Bu isə o deməkdir ki, ərəb-fars poeziyasından şeirimizə təkəcə əruz vəznı deyil, bu vəznə bərabər, qafiyə, şeirin digər poetik xüsusiyyətləri, Şerq poeziyasının mövzu, ideya, mündəricə rəngarəngliyi və sairə də daxil olur.

Anadilli əruzvəznlı poeziyamız hələ ki, ümumi qənaətə görə Həsənoğlunun «Apardı könlümü xoş bir qəmeryüz can-fəza dilbər» mətləli qəzəli ilə başlayır. Bu qəzəldən və ümumiyyətlə, Həsənoğludan danışarkın Əkrəm Cəfər yazır: «Azərbaycan türkdilli şeirinin ilk nümunəsi sayılan Həsənoğlu qəzəli əruz vəznində, həzəc bəhrinin birinci, əsas növü qəlibində yazılmışdır» (5,77). Bundan əvvəl isə görkəmli əruzşünas Həsənoğlu və bütövlükdə anadilli əruzvəznlı poeziyamız haqqında deyir: «Türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini İzzəddin Həsənoğludan başlamaq bizim üçün bir adət şəklini almışdır. Guya Həsənoğludan əvvəl bizdə şair yox imiş. Eyni zamanda, bütün ədəbiyyat tarixçilərimiz Həsənoğlunun azərbaycanca məşhur qəzəlinin həm dil, həm üslub və sənətcə uzun bir ədəbi təkamülün məhsulu olduğu fikrindədirlər, həqiqətən, özündən bir əsr sonra yetişmiş məşhur cağatay şairi Seyfi Səraini və osmanlı saray şairi Əhməd Daini özünə təqlidçi edən, əsərinə nəzərə yazdıran Həsənoğlunun varlığı və əsərləri Azərbaycan xalqının XIII, bəlkə də XII əsrdə inkişaf etmiş bir ədəbiyyata, həm də əruzvəznlı bir şeir mədəniyyətinə malik olduğuna parlaq sübutdur» (1, 76).

Sözsüz ki, Həsənoğlunun bu qəzəli və sonradan tapılmış Azərbaycanca daha iki qəzəli gözəl sənət nümunələridir. Və təbii ki, ədəbiyyat tariximizin ilk anadilli əruzvəznlı nümunələri deyildirlər. Lakin əruzun mürəkkəb bir vəzn olduğu, eyni zamanda bütövlükdə türkdilli şeirə, o cümlədən azərbaycandilli şeirə yatmadığı (sonralar nə qədər inkişaf etsə də tam yatmayacağı) elə bu nümunələrdən də görünür. «Bu şeirin vəznini Azərbaycan dili ilə qarşılaşdıranda bir sıra nöqsanlar üzə çıxır. Lakin bu nöqsanlar Azərbaycan əruzunun ilk dövrü üçün təbii sayılmalıdır. Əruz vəzninin özünəməxsus musiqisində ən mühüm rol oynayan, onun gözəl, bədii ahəngini yaradan üç uzun sait səs- A, İ, U Azərbaycan ədəbi dilində yoxdur.

Buna görə də cəmi yeddi beytlik bir şeirində Həsənoğlu Azərbaycan dilini altı nöqtədə əruz vəzninə uyğunlaşdırmalı olmuşdur» (1,77). Həqiqətən də, görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfərin dediyi kimi bu nöqsanlar əruzvəznlı anadilli poeziyamızın ilkin dövrü üçün təbii sayılmalıdır. Lakin elə istər bu qəzəldə və istərsə də rəməl bəhrində qələmə alınmış «Necəsən, gəl, ey yüzü ağım bənim? Sən əritdün odlara yağım bənim» və yenə də həzəc bəhrində qələmə alınmış «Əcəb bilsəm, bəni şeyda qılan kim? Bana bu eşq odun peyda qılan kim?» mətləli qəzəllərində Həsənoğlu yüksək sənət nümunəsi göstərmiş və eyni zamanda, özünə qədər türkdilli əruzvəznlı şeirin müəyyən inkişaf yolunu keçdiyini sübuta yetirmişdir.

Həqiqətən də tədqiqatlar göstərir ki, Həsənoğluya qədər də ana dilimizdə əruz vəznində yazıb-yaradan sənətkarlar olmuşlar. Belə ki, bu baxımdan, böyük hökmdar şairimiz Şah İsmayıl Xətəinin ulu babası Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (1252-1334) və təqribən Həsənoğlu ilə bir dövrdə yaşayıb-yaratmış Nəsir Bakuyinin adlarını çəkmək kifayət edər. Səfəvilər sülaləsinin əsasını qoyan, daha çox sufi bir şeyx kimi tanınan Şeyx Səfiəddin Ərdəbili eyni zamanda, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Belə ki, onun digər əsərlilə bərabər dövrümüzə biri rəməl bəhrində olmaqla «Qoydi gəm ləşkəri yüz könlümə hamun-hamun, Qara beydəqli ələmlər uci gülün-gülün» mətləli və digəri müzare bəhrində olan «Ey rövneqibaharü çəmən, gülmüsən, nəsen? Ey ixtiyarı əldən alan, bilmüsən, nəsen?» mətləli iki qəzəli gəlib çatmışdır.

Nəsir Bakuyi də, qeyd etdiyimiz kimi, Həsənoğlu ilə eyni dövrdə, yəni XIII əsrin sonları XIV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır. Onun da dövrümüzə bir şeiri - Elxani hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndəyə ithaf etdiyi rəməl bəhrində yazdığı «Zar könlüm, tanrıgə qıl gəl sənə imanilən, Buldı rövneq dinü iman taəti-sübhanilən» mətləli müxəmməsi gəlib çatmışdır.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, hələ XII-XIII əsrlərdə şairlərimiz klassik poeziyanın əruzvəznlı şeir sisteminin bütün məğzinə yaxşı bələd olmuş, bu sistemin çərçivələri əsasında gözəl əsərlər yaratmışlar. Eyni zamanda, onlar əruzun bir vəzn kimi müxtəlif bəhrlərinə, yəni əlimizdə olan faktlara əsasən həzəc, rəməl və müzare bəhrlərinə müraciət etmiş, bu bəhrlərdə gözəl əsərlər qələmə almışlar. Bu əsərlər bir daha sübut edir ki, şairlərimiz əruzun sirlərinə yaxşı yiyələnmişlər və eyni zamanda, əruz ilə Azərbaycan dili də bir-birlərinə heç o qədər də yad deyilərlər, yəni əruz vəznində Azərbaycan dilində yazmaq və daha yaxşı əsərlər yaratmaq olar.

Lakin XIV əsrin ortalarından vəziyyət bir qədər dəyişir. Başqa sözlə desək, biz Qazi Bühranəddin və digər şairlərimizin yaradıcılığında əruz ilə Azərbaycan dilinin bir-birlərinə daha çox uyuşmadığı faktını görürük. Bu isə tədqiqatçıları istər-istəməz həmişə bir sual qarşısında qoyur: görən Həsənoğlu, Bakuyi daha əvvəllər Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin yaradıcılığına nisbətən Qazi Bühranəddin yaradıcılığında vəzn ilə dil bir-birinə niyə uyuşmur? Axı adı çəkilən sənətkarlar Qazi Bühranəddindən əvvəl yazıb-yaratmışlar. Qazi Bühranəddin heç olmasa bu inkişafdan çıxış etməli və onları qoyduğu bünövrə, əsas üzərində daha da irəli getməli idi. Lakin biz Qazi Bühranəddin yaradıcılığında bunun bir qədər əksini görürük. Bunun səbəbi nədir?

Qazi Bühranəddin ədəbiyyat tariximizdə çox önəmli yer tutan sənətkarlarımızdan biridir. Belə ki, o, hələlik əlimizə gəlib çatan faktlara görə istər Azərbaycan ədəbiyyatı və istərsə də bütövlükdə türk xalqları ədəbiyyatı tarixində ilk divan yaradan şairdir. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar digər şairlərin o cümlədən azərbaycanlı İzzəddin Həsənoğlunun da Azərbaycan və fars dillərində divanları olduqlarını söyləsələr də, hələ ki, bu divanlar elm aləminə bəlli deyildir. Lakin Qazi Bühranəddinin divanı bu gün bizim əlimizdədir. Və təbii ki, biz bu divanda yüksək sənət nümunələri ilə yanaşı əruz vəzninin bəhr əlvanlığını da görürük. Belə ki, Əkrəm Cəfər Azərbaycan əruzunda işlənən bir sıra növləri Qazi Bühranəddinin adı ilə bağlayır. Məsələn, o, yazır: «Biz Qazi Əhməd Bühranəddinin «Divan»ını öyrənməmişdən əvvəl Azərbaycan əruzunda həzəc bəhrinin on



növünün olduğunu iddia edirdik, bu əsəri öyrəndikdə onda həzəc bəhrinin yenə dörd başqa növünə rast gəldik» (2, 228). «Rəcəz bəhrinin altıncı növü müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilAtün ölçüsündədir. Buna ərəb və fars əruzlarında rəcəzi-müsəddəsi-mətviyi-mürəf-fəl adı verilmişdir. Azərbaycan əruzunda isə bu - üçbölümlü qısa seyrək rəcəz, yaxud, «Qazi Bühranəddin rəcəzi» adlanır... «Qazi Bühranəddin rəcəzi» adlanmasının səbəbi budur ki, bu günə qədərki axtarışlarımızın verdiyi nəticəyə görə, bu vəzn Azərbaycan şerində ilk dəfə XIV əsr şairimiz Qazi Bühranəddin işlətmişdir» (2, 235). «Azərbaycan əruzunda münserih bəhrinin bu üçüncü növünə dördbölümlü fA'ilAn ayağlı münserih növü, yaxud «Qazi Bühranəddin münserihi» deyilir... Bu növün ikinci adı «Qazi Bühranəddin münserihi»dir, çünki bunu Azərbaycan şerində ilk dəfə təbii edən odur» (2, 272-273). Ümumiyyətlə, Əkrəm Cəfərin Qazi Bühranəddinin vəzn yaradıcılığı ilə bağlı dediyi fikirlərdə, yəni bəzi vəznləri ancaq Qazi Bühranəddinin adı ilə bağlayıb, onları xüsusişlədirməkdə müəyyən şərtlilik vardır. Çünki Qazi Bühranəddinin yaradıcılığı və «Divan»ı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk bitkin yaradıcılıq nümunəsi olduğundan təbii ki, onun «Divan»ında işləndiyi digər bəhrlər, növlər və qəliblər də Azərbaycan ədəbiyyatında yenə də ilk dəfə məhz Qazi Bühranəddin tərəfindən təbii olunmuş bəhrlər, növlər və qəliblərdir. Eyni zamanda, məlumdur ki, Qazi Bühranəddin ancaq və ancaq rəməl bəhrinin fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün ölçüsündə yazılan (heca baxımından yanaşsaq bu ölçü on bir hecalıdır) tuyuğ janrının da yaradıcısıdır. Başqa sözlə desək, hələ ki, biz Qazi Bühranəddin

dindən əvvəl tuyuğ yazan ikinci bir şair tanımırıq. Deməli, Qazi Bühranəddin əruz vəzninə və bütövlükdə əruzvəznlı şeir sisteminə yaxından bələd olmuşdur. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu uğurlara baxmayaraq, Qazi Bühranəddinin yaradıcılığında özündən əvvəlki şairlərə nisbətən vəzn baxımından daha çox sınıqlıq gözə çarpır. Görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər bu məsələlərə aşağıdakı şəkildə və təbii ki, çox doğru qiymət verir: «Əsərlərindən görünür ki, Qazi Bühranəddin şeir sənətində həm dil, həm də üslubca özünəməxsus müstəqil bir yolla getmiş, demək olar ki, heç kimi təqlid etməmişdir. Bu onun birinci xüsusiyyətidir. İkinci tərəfdən, şair özündən qabaq şeir, ədəbiyyat dilinə salınmamış çoxlu Azərbaycan söz və ifadəsini əsərlərinin dilinə gətirmişdir. Üçüncü tərəfdən, onun dövründə əruz vəznini türk dillərinə, xüsusən Azərbaycan dilinə yeni-yeni təbiiq edilməyə başlanmışdı. Həsənoğlu və onun naməlum sələfləri Azərbaycan dilini İran və Orta Asiyadakı sahələrdə, yəni Şerqi Azərbaycanda və İran Azərbaycanda işlətmişdirlər; buralarda Azərbaycan dili və şeiri İran təsirli, fars ədəbiyyatı ruhunda bir səciyyəyə malikdir. Bunu biz Həsənoğlunun məşhur qəzəlinə aydın görürük. Azərbaycan dilinin qərb sahələri, Qazi Bühranəddinin yaşayıb-yaratdığı sahələr isə fars şeiri təsirindən nisbətən uzaq olmuş, burada Azərbaycan şeiri daha xəlqi bir ruhda yaradılmışdır. Bu hal Qazi yaradıcılığının həm dilində, həm vəznində özünü açıq göstərir. Cəsarətlə demək olar ki, Qazi Bühranəddin ədəbi dilə ilk dəfə gətirdiyi xalq sözlərinin imlasını özü yaratmış, özü təyin etmişdir. Onun yazılarının sonralar yaradılıb sabitləşmiş imla normalarına zidd gəlməsinə də səbəb bu olmalıdır... Məlumdur ki, bu sözləri əruz vəzninə salmaq, onun qəliblərinə və təfilələrinə yerləşdirmək birdən-birə asan olmayacaqdır. Odur ki, Qazi yaradıcılığının vəznində biz bir sıra ciddi nöqsanlarla rastlaşırıq» (1, 78).

Beləliklə, Əkrəm Cəfərin dediyi bu sözlərə şərh versək və öz bəzi mülahizələrimizi də buraya əlavə etsək yuxarıdakı mənzərəni daha aydın şəkildə təqdim etmək olar. Qazi Bühranəddin XIV əsrdə Anadolunun ortasında yazıb-yaratdığı üçün İran, fars təsirindən uzaq olmuşdur. Eyni zamanda, XIII-XIV əsrlər türk ruhunun daha yüksəldiyi bir dövr olduğu görə Qazi Bühranəddin də bu ruha uymuş, əsərlərinin tam fars şeir sistemi təsirində olmasını istəməmişdir. İsmayıl Hikmət yazır ki, «Qazi Bühranəddinin «Divan»ında bütün klassik divanlarda görünən minacatlara, nətlərə, qəsidələrə təsadüf olunmaz. Onun sərəkəşi (məğrur-Ə.C.) ruhu İran ənənəsinin bu çənbərinə də boyun verməmişdir. Qazinin qəzəlləri daha çox əruzla yazılmış birer «qoşma», birer «divan»dır» (1, 77). Eyni zamanda, türk ruhunun yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq Orta Asiyada yaranan və səlcuqlarla Anadoluya gələn folklor üslubunda olan yazılı ədəbiyyat və az qala yeni bir üslub yaratmaq səviyyəsinə qalxan türk ruhunun yeni dalğası Qazi Bühranəddin yaradıcılığına və eləcə də digər əsərlərə güclü təsir göstərmişdir. Bu mənada, Qazi bir növ anadilli ədəbiyyatımızda hələ tam formalaşmamış, istər bu ədəbiyyatda və istərsə də bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatda ilk addımlarını atan, əruz ədəbiyyatıyla türk folklor ənənəsinin arasında qalmış, bunların hansına üstünlük verəcəyini qəti müəyyənləşdirməmiş və onları bir-birinə qovuşdurmaq istəmişdir.

(Davamı 7-ci səhifədə)

ƏRUVƏZNLİ ŞEİR TARİXİMİZDƏ NƏSİMİNİN YERİ

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Təbii ki, Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında gedən bu prosesi biz XIII-XIV və hətta sonrakı əsrlərdə yaranan digər türkdilli əruz-vəznli əsərlərdə, məsələn, «Dastani-Əhməd Hərami» və digər əsərlərin vəznində və dilində görürük. Təbii ki, bu məqamda, tədqiqatçıların hətta Həsənoğluyla bağlı dedikləri bir fikir də yadımıza düşür. Belə ki, tədqiqatçıların bu barədə dediklərini ümumiləşdirən Əkrəm Cəfər yazır: «XV əsr ədəbiyyatşünası Dövlətsah Səmərqəndi «Təzkireyi-Dövlətsahi» adlı əsərində, XVI əsr şair və alimlərindən Aşiq Çələbi «Məşair-rüş-şüəra» adlı təzkirəsində Həsənoğlunun azərbaycanca və farsca hələ tapılmamış iki «Divan»ı, bunlarda həm əruz, həm də heca vəznində gözəl əsərlərin, xüsusən azərbaycanca bədii türkülərin olduğunu göstərirlər. Bu fikri prof. Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət və başqa tədqiqatçılar da təsdiq və təkrar edirlər» (1, 76).

Deməli, bu proses, yəni əruzvəznli poeziyaya, əgər belə demək mümkündürsə, türk ruhu gətirmək problemi bir məqsəd olmuş, az qala üsluba çevrilmiş və şairlər bu məqsədə şüurlu şəkildə getmişlər. Bu proses səlcuq türklərinin Orta Asiyadan gəlib Azərbaycanda durmadan Anadolu ərazilərində yerləşdikləri bölgələrdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə ki, onlar Fuad Köprülünün sözlərilə desək, «Anadolunun Şərqiəndə yaşsalar da Azərbaycan dilində yazmış», lakin Orta Asiyadakı türklük ruhundan ayırılmaz bilməmişlər. Başqa sözlə desək, onlar türk ruhlu əsərləri əruz vəznində qələmə almağa çalışmışlar. Bu prosesin əgər belə demək mümkündürsə, vəzn baxımından nə qədər uğursuzluğa uğraması isə göz qabağındadır. Bunun nəticəsidir ki, Nəsimi və ondan sonrakı şairlərimiz bu prosesdən yan ötmüş, Xətai isə həm əruz sistemini və həm də türk ənənələrini müstəqil şəkildə inkişaf etdirmişdir.

Nəsimi anadilli poeziyamızda fəlsəfi, ictimai-siyasi şeirin əsasını qoyan şəxsiyyətdir. Amma bu fəlsəfi ictimai-siyasi şeirin içində həzin bir lirika, böyük bir sənət vardır. Nəsimi eyni zamanda, anadilli şeirimizdə əruzun imkanlarını genişləndirən, onu dilimiz, poeziyamız üçün doğma bir vəznə çevirən ilk sənətkarımızdır. Əkrəm Cəfər Nəsimi şeirindən danışarkən yazır: «Füzulidən əvvəlki Azərbaycan şeiri tarixində ən yüksək mərhələ olan Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan əruzunun inkişafı tarixində müəyyən mərhələ təşkil edir. Nəsimi bu sahədə özündən əvvəlki müvəffəqiyyətləri mənimsəmiş, onlara yeni bəhrlər, yeni növlər əlavə etmiş, Azərbaycan dilli şeirdə əruzun tətbiq dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Lakin Nəsiminin xidməti yalnız kəmiyyət dairəsində qalmamış, o, əruz vəzninin Azərbaycan şeirinə tətbiqinin keyfiyyətini də yüksəltməyə nail olmuşdur» (1, 79). Beləliklə, Nəsimi öz poeziyasında əruzun Azərbaycan şeirində işlənən on iki bəhrindən doqquz bəhrini və onların on doqquz növünü işlətməmişdir (1, 80). Təbii ki, Nəsiminin ədəbiyyat tariximizdəki yeri və missiyası başqadır. Belə ki, o, bizzat, Qazi Bürhanəddin poeziyasındakı vəzn baxımından olan uğursuzluqları duymuş və bu uğursuzluqlardan şüurlu şəkildə qaçmağa çalışmışdır. Bu mənada, o, öz poeziyasında türk ruhu ənənələrindən daha çox klassik şeirin normalarına riayət etməyə çalışmış və bu normalara doğru istiqamət almışdır. Eyni zamanda, buna onun Şamaxı kimi klassik əruz ənənələrinə sadıq, oturuqlaşmış, bitkinləşmiş bir türk yurdunda, şairlər vətəninə yaşayıb- yaratması da məcbur etmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə klassik üslubda, əruzvəznli şeir sistemində yazıb-yaradan şairlərimizə Azərbaycan kimi qədim şəhər mədəniyyətinə malik və eyni zamanda, Xaqani, Nizami kimi əruzvəznli şeir sistemində yazıb, bütün Şərqiəndə məşhur olan şairlər vətəninə qələm çalmaları da təsir etmişdir. Çünki onlar bir növ bu böyük sənətkarların qoyduqları tələblərə cavab verməyə çalışmış, sadəcə onların əksinə olaraq öz əsərlərini ana dilində qələmə almaq istəmişlər. Lakin Orta Asiyadan səlcuqlarla gələn güclü türk ruhu istər-istəməz bu şairlərin əsərlərinin mənəvi ruhuna və dillərinə də təsirsiz ötürmüşdür. Bu mənada Nəsiminin istər əsərlərinin ruhunda, istərsə də dilində hələ də türk ruhunun güclü olduğu özünü göstərməkdədir. Belə ki, əgər Qazi Bürhanəddin əsas etibarilə hökmdar olub, əgər belə demək mümkündürsə, poeziya ilə bir həvəskar kimi məşğul olursa, Nəsimi şeirə daha ciddi yanaşaraq, daha doğrusu onu təmsil etdiyi hürufilik cərəyanının ideoloji tribunasına çevirir. Bu mənada, həmin tribuna, yəni hürufiliklə Nəsiminin dilinə gələn terminologiya və klassik üslub Nəsimi dilini daha da normativləşdirməklə bərabər, eyni zamanda, daha çox əruza yatımlıdır. Bu baxımdan, Hacı Mustafa Hacı Mail oğlunun dediyi kimi, həqiqətə çatmaq yolunda hər bir həqiqət axtarıcısının keçdiyi mərhələdə, yəni şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət yollarında Nəsimi yalnız ikinci mərhələyə, yəni təriqət mərhələsinə qədər yüksələ bilər. Təbii ki, bu onun həm yaradıcılığında, həm də dilində özünü göstərir. Bu baxımdan, Nəsimi bir növ Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı ilə Füzuli yaradıcılığı arasında keçid mərhələsini təşkil edir. Yəni də istər, həm yaradıcılıq və həm də dil baxımından.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əkrəm Cəfər. Nəsimi şeirinin vəzn. Məqalələr məcmuəsi. Bakı-1973*
2. *Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu. Bakı-1977*